

TEME

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 37, godina XIX
maj, 2014.

© Monos 2014

Februarske demonstracije: sumorna slika bošnjačkog društva danas

Edin Šaković, prof.

Umjesto uvoda

U trenutku dok ovo pišem, navršavaju se skoro tri puna mjeseca od nasilnih demonstracija koje su potresle poslijeratnu Bosnu i Hercegovinu. O samim demonstracijama, njihovim uzrocima, povodima, značenju i mogućim posljedicama – o svemu tome se nadugačko i naširoko pisalo i javno govorilo, sa različitih aspekata i iz različitih perspektiva. Ipak, u najvećem broju slučajeva, demonstracije se promatraju kao socijalni bunt, izraz nezadovoljstva građana stanjem u zemlji, štaviše – kao nekakva “narodna revolucija”. Ocjenjuju se pozitivnim, a svaki pokušaj da se ta dešavanja sagledaju iz nešto drugačijeg kuta, možda malo dublje u pogledu uzroka i posljedica, doživljava se politički nekorektnim. Ništa čudno, jer našim javnim prostorom dominiraju samoproklamirani borci za socijalna prava, različiti salonski revolucionari, wannabe-ljevičari i liberali svih mogućih pravaca i frakcija, u biti postkomunistička društvena elita transformirana od nekadašnje komunističke, koja je već odavno ostvarila ono što talijanski marksistički filozof Antonio Gramsci naziva kulturnom hegemonijom, određujući sistem vrijednosti i poželjne ideje i norme.

Ipak, uprkos svemu tome, promatranje proteklih protesta i demonstracija samo kao socijalnog bunta i nezadovoljstva trenutnim stanjem u zemlji potpuno je površno gledanje. Ovi protesti su, naime, na površinu izbacili niz stvari, niz negativnih pojava koje je ovo

društvo dugo vremena “guralo pod tepih” i zatvaralo oči pred njima, radije se zanoseći mitovima, ublehama i šarenim lažama, umjesto ozbiljnog suočavanja sa neprijatnom i surovom istinom. Demonstracije i pojave koje su ih pratile ogoljele su svu bijedu našeg društva i učinile vidljivim simptome bolesti koja ga izjeda već dugi niz godina. Ta bolest je, pokazuju nedavni februarski događaji, već metastazirala i prijeti da bude kobna.

Zanemarivati sve to i ukazivati samo na jedan aspekt tih protesta, onaj socijalni, ne samo da je ignorantski, nego i opasno, jer ovi protesti su od prestanka rata bili vjerovatno i najopasniji udar na državu Bosnu i Hercegovinu, ionako veoma krhku, slabu, podijeljenu. Možda je ovo što kažem politički neekorektno i možda zvuči grubo, može izgledati da se autor ovog članka ne slaže, niti solidarizira sa “gladnim, obespravljenim, poniženim radnicima” i ostalim nezadovoljnim građanima, dovedenim na rub egzistencije. Zato želim odmah u početku naglasiti da upravo tim slojevima i pripadam: pišem, naime, iz perspektive nezaposlene osobe, koja je već šestu godinu (sa fakultetskom diplomom) na evidenciji Zavoda za zapošljavanje, koja dolazi iz radničke porodice, bez ikakve imovine ili uštedevine (dakle, “proleterske”), koja dobro zna šta znači siromaštvo, krediti, dugovi, koja je više puta iskusila birokratsku i svaku drugu nepravdu i uvjerala se u korupciju, nepotizam, zloupotrebe... I bez ikakvog izgleda da ću uskoro taj svoj status promijeniti nabolje. O tome bih mogao opširno pisati, ali to bi već prešlo u patetiku. U svakom slučaju, o svemu tome znam iz ličnog iskustva, puno više od svih grlatih liberalno-ljevičarskih dušebrižnika i zagovornika borbe za socijalnu pravdu – koji su, inače, mahom dobro “uhljebljeni” i na različite načine naslonjeni “na državne jaslje”, od udobnih fotelja univerzitetskih katedri, preko medijskih redakcija pa sve do projekt-menadžerskih pozicija raznoraznih “nevladinih organizacija” i sličnih prodavaonica magle.

Osim toga, same proteste sam u početku podržavao, pa čak i u njima učestvovao. Protesti i demonstracije u demokratskim su društvima legitimna, iako tek krajnja mjera izražavanja nezadovoljstva politikom vladajuće garniture, s ciljem da se ista natjera da uvaži zahtjeve građana ili pak, u krajnjem slučaju, podnese ostavku i omogući vanredne izbore. Protesti su kod nas, zbog krajnje arogancije naših političkih predstavnika, već u startu postali nasilni, vidjele su se nemile scene sukoba sa policijom, kamenovanja zgrade vlade, a uvečer, prvog dana protesta, predstavnici tuzlanskih demonstranata su ultimativno tražili (kako to na dnevniku FTV-a u četvrtak 6. II. uvečer kaza njihov predstavnik) ostavke “fašističke i staljinističke” kantonalne vlade. I ovi zahtjevi su još uvijek bili legitimni. (Pitam se sada, da je kantonalni premijer Čaušević, inače naš Gračanlija, o kome kao čovjeku nemam nimalo loše mišljenje, čak naprotiv, doživljam ga kao prijatnu osobu – smogao hrabrosti i odmah izašao pred demonstrante ili da je makar kasnije, kada je već sve eskaliralo, ponudio ostavku – da li bi, možda, sve krenulo drugačijim tokom?)

U svakom slučaju, poznato je šta se sutradan zbilo. Demonstracije su se prenijele i na druge gradove Bosne i Hercegovine, tačnije – one u dominantno bošnjačkim sredinama Federacije Bosne i Hercegovine. Zapaljene su zgrade kantonalnih vlada, zapaljeno je i Predsjedništvo – inače, zaista jedan od simbola odbrane ove države, 1992.-1995., zapaljen je i Arhiv BiH, u kome je stradao depo sa neprocjenjivom arhivskom građom. Slično je bilo i u Tuzli: svakome ko je (normalan) stojao u toj masi i gledao kako gori zgrada Vlade Tuzlanskog kantona, ko je gledao tu masu, ovaj put predvođenu ne obespravljenim radnicima, nego nekim jedva punoljetnim tinejdžerima (ako su uopće i bili punoljetni!), sa maskama “Anonymous-a” na licu i anarhističkim simbolima, kako s megafonima najavljuju nove rušilačke pohode i paljevine,

mislim da je bilo jasno da se tu više ne radi ni o kakvim radničkim protestima i socijalnom buntu, nego o potpunoj anarhiji i UDARU NA DRŽAVU!

Bilo mi je, na kraju krajeva jasno, da takve stvari ni na koji način ne vode rješavanju problema, ni onih nesretnih radnika kroz neuspjelu i kriminalnu privatizaciju upropaštenih tuzlanskih firmi, koji su na određen način i pokrenuli proteste, niti svih nas ostalih koji osjećamo direktne posljedice siromaštva, nezaposlenosti i katastrofalne ekonomske situacije, zbog čega smo podržali proteste, pa i izašli na ulice. Naprotiv, ono u šta se tada krenulo (stizale su i preporučavale se vijesti da gore Sarajevo, Bihać, Zenica...) moglo je sve te probleme samo dodatno uvećati i pogoršati. Valjda je to bilo jasno svakome ko ima imalo razuma. Nažalost, u takvim situacijama razum rijetko prevlada.

Kao historičar, dobro znam da su mnogi slični događaji vodili u potpunu propast, u potpuni užas. Recimo, famozni 27. mart 1941. godine, svima poznata parola: "bolje rat nego pakt", "bolje grob nego rob", što je sve skupa i okončano ratom, te grobovima preko milion žrtava. Ipak, ono što se dešavalo 6. i 7. marta 2014. godine, puno je više podsjećalo na 5. i 6. april 1992. godine i pokušaj "građanskog" puča, odnosno rušenja republičke vlasti Bosne i Hercegovine, jedine koja je tada bila u stanju organizirati odbranu od velikosrpskog agresora. Zaslijepljeni ignorancijom, mnogi su i tada bili uvjereni da čine pravu stvar, da čine neko dobro za ovu zemlju, da donose spas – a zapravo su i toj zemlji, i samima sebi stavljali omčicu oko vrata! Američki je filozof George Santayana svojevremeno zapisao: *oni koji ne pamte prošlost osuđeni su da ju ponavljaju*; ove često citirane riječi ne mogu naći bolju potvrdu nego li kod nas. Ignorantske zablude među dijelom stanovništva ove naše zemlje, tačnije među pripadnicima jednog od njezina tri konstitutivna naroda – tog su se 6. i 7. februara zaista u dobroj mjeri ponavljale.

Bosanskohercegovački ili bošnjački protesti?

Visoka stopa nezaposlenosti, sve veće siromaštvo, nizak životni standard, odsustvo pravne države, korupcija na svim nivoima, već poslovična nesposobnost pripadnika tzv. političkih elita i njihova nevjerojatna arogancija i nedostatak osjećaja socijalne solidarnosti... – sve to zaista čini sumornu sliku naše svakodnevnice i zajedničko je, u manjoj ili većoj mjeri, za cjelokupan prostor Bosne i Hercegovine. Upadljivo je, međutim, da je do eksplozije nezadovoljstva, koja se ispoljila u potpuno rušilačkoj formi i faktičkom udaru na same temelje i simbole države, došlo samo u jednom dijelu Bosne i Hercegovine – u gradovima i sredinama u kojima dominantno živi bošnjačko stanovništvo. Niti u jednom gradu Federacije BiH u kojem su Hrvati u većini nije bilo nikakvih spomena vrijednih protestnih skupova, a pogotovu ne nasilnih demonstracija. Sličnih okupljanja naroda nije bilo ni u entitetu Republika Srpska, gdje je socioekonomska slika (ako je, recimo, suditi po visini prosječne penzije) čak i gora nego u Federaciji. Dok su Tuzlu, Sarajevo, Zenicu, Bihać, Mostar (tj. jedan njegov dio), kao i još neke manje gradove potresali protesti, demonstracije, nemiri, pa i paljevina državnih institucija – NIKOME u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, tačnije u sredinama u kojima dominantnu većinu čine druga dva konstitutivna naroda, očito nije padalo ni na pamet da izađe na ulice.

Već ova činjenica pokazuje koliko su neopravdane i neutemeljene kvalifikacije navedenih događaja kao nekakvog tobožnjeg "bosanskog proljeća" ili "socijalnog bunta građana Bosne i Hercegovine", kako se to često, možda i najčešće može čuti u našem javnom prostoru. Naprotiv, ako su ove demonstracije išta pokazale, pokazale su da pojam "građani Bosne i Hercegovine", u smislu postojanja osjećaja povezanosti i zajedništva na bazi pripadnosti zajedničkoj nam državi, pa makar kada su u pitanju ona najosnovnija

građanska i ljudska prava – nije ništa drugo do obična ubleha kojom se zanose naivni ili “naivni” u dominantno bošnjačkoj sredini, oni koji nikako ne žele pogledati istini u oči i priznati činjenicu da jedinstveno bosanskohercegovačko društvo danas ne postoji. Naprotiv, ono je danas duboko podijeljeno i pocijepano, i zapravo se sastoji iz tri zasebna i posebna društva: srpskog, hrvatskog i bošnjačkog.

Zbog svega toga, notorna je činjenica da su nasilne demonstracije i nemiri, koji su potresli dijelove Bosne i Hercegovine, da se tako izrazimo, jedna *bošnjačka stvar*, te ju valja i sagledati u kontekstu bošnjačkog društva i bošnjačke svakodnevnice, odnosno stanja u kome se Bošnjaci kao jedan od tri konstitutivna i jednakopravna naroda u Bosni i Hercegovini nalaze.

...bošnjački, ali anacionalni

Same demonstracije, međutim, nisu imale specifično etničko/nacionalno obilježje, u smislu nekakvog insistiranja na bošnjaštvu: naprotiv, demonstranti su najvećim dijelom isticali anacionalne i unitarističke poruke – tipa: “Danas su ovdje i »Muslimani« i Srbi i Hrvati, danas nema podjela”, “Mi smo za jedinstvenu Bosnu bez entiteta i nacija”, “Stop nacionalnim podjelama”, “Nacionalizam ubija” i slično. Mnogi od njih su sa žarom isticali kako u demonstracijama i “revoluciji”, tobože, učestvuju i Srbi i Hrvati, kako su svi oni “jedinstveni” i slično. U demonstracijama zaista jesu učestvovali pojedini građani srpske i hrvatske nacionalnosti, ali je njihov udio sveden na one koji žive ili borave u većinski bošnjačkim sredinama i faktički je izražen u promilima, koji realno ne znače gotovo ništa.

Ipak, ovakve su poruke više nego simptomatične. Anacionalni i kvazigradanski unitarizam jedno je od obilježja ovih dešavanja, ali i jedan od simptoma bolesti savremenog bošnjačkog društva, u kome jedan značajan broj ljudi, bez razvijene i probuđene svijesti

o etničkoj, odnosno nacionalnoj pripadnosti – svoju otuđenost i krizu identiteta želi nadomjestiti iluzijom o “građanskoj” državi i tobožnjem jedinstvu “svih građana”. Zbog svega toga, percepcija ovog dijela populacije je potpuno iskrivljena i oni jednostavno ne shvaćaju, ne mogu shvatiti ili ne žele shvatiti da tri konstitutivna naroda, odnosno tri nacije u Bosni i Hercegovini nisu posljedica nikakvih tobožnjih savremenih “nacionalizama”, “etnonacionalizama” ili “nacionalnih podjela”, nego su rezultat specifičnog historijskog razvoja Bosne i Hercegovine i imaju svoje puno povijesno utemeljenje – a na stranu to što su naprosto naša društvena realnost!

Moderna državnost Bosne i Hercegovine zasnovana je na principu konstitutivnosti tri ravnopravna i jednakopravna naroda i ta činjenica je definirana ne u Daytonu, nego još na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, onog istog datuma koji se i danas, u bošnjačkim sredinama Bosne i Hercegovine, slavi kao Dan državnosti!

U masi demonstiranata vidjele su se i slike Josipa Broza Tita – istog onog Tita koji je bio glava Narodnooslobodilačkog pokreta i koji je stajao i iza samog ZAVNOBiH-a. Činjenica da je Bosna i Hercegovina država tri ravnopravna naroda, Bošnjaka, Srba i Hrvata, te da je etnokratski princip vlasti u njoj primaran, iznad građanskog – vezana je upravo za Tita. Šta god mislili o tom čovjeku, njemu je, kao istinski velikom državniku, bilo potpuno jasno da u nacionalno izmiješanoj zemlji poput Bosne i Hercegovine tzv. građanski princip vlasti nije moguć, naprosto zbog činjenice što bi najbrojniji narod, koristeći svoju brojnost, nametao izraz svoje volje drugim narodima. Upravo zato, u temeljnim dokumentima ZAVNOBiH-a nije naglašeno da je Bosna i Hercegovina “bosanska”, nego da ona nije “ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska” (tj. bošnjačka), već da je i “i srpska, i hrvatska, i muslimanska” (tj. bošnjačka), dakle da pripada svakome od ova tri naroda. Tu jasno prepoznamo ono što se danas na-

ziva konstitutivnošću naroda, odnosno onu bosanskohercegovačku nacionalnu trojedin-stvenost, na kome Bosna i Hercegovina kao država jedino i može opstati. Josipu Brozu Titu i njegovim saradnicima je to bilo jasno, i to u vrijeme (možda nije suvišno ni ovo spomenuti) kada su većinski narod u Bosni i Hercegovini činili Srbi, isti oni Srbi koji su, spletom povijesnih okolnosti, prve dvije go-dine rata bili i najbrojniji narod u redovima Titovih partizana!

Pa ipak, u masi demonstiranata, pored slika Josipa Broza Tita, uočavala se i parola: "JEDNA DRŽAVA, JEDAN NAROD, JE-DAN PREDSJEDNIK!". Skoro pa doslovan prijevod one zloglasne nacističke: "*Ein Reich, ein Volk, ein Führer!*". Tito se, nema sumnje, u grobu okretao!

Uz takve stvari, kako da toj masi bude jasna sama narav savremene Bosne i Hercegovine i njenog ustavnog uređenja, kako da joj bude jasno da entiteti i kantoni (čije su ukidanje tražili) nisu posljedica nečijeg hira, nego rezultat kompromisa kojima su okončani krvavi sukobi, ratovi i stradanja, kako da toj masi bude jasno da zahtjevi o ukidanju entiteta ili kantona u ovakvoj Bosni i Hercegovini i stanju u kome živimo ne samo da nemaju nikakvog utemeljenja niti šanse da budu ostvareni, nego samo potpaljuju i potpiruju međunacionalno nepovjerenje i ruše svaku šansu za nekakvo jedinstvo kojem se navodno teži – a da se i ne govori o mogućnosti izbivanja novih sukoba!

Bošnjaci - populacija bez nacionalne, demokratske i građanske svijesti

Ovakvo katastrofalno nerazumijevanje vlastitog okruženja i samog državnog uređenja u kome žive kod značajnog je dijela bošnjačkog naroda praćeno i potpunim odsustvom građanske i demokratske svijesti, a upravo je to jedan od razloga da se naša populacija, u ambijentu katastrofalno teške socioekonomske situacije, nađe u stanju potpunog

beznađa i besperspektivnosti. Izgubivši vjeru u norme demokratskog života, uvjerenje je velikog broja ljudi da se normalnim, demokratskim putem, odnosno izborima stanje ne može promijeniti, jer "svi su oni isti", "svi su lopovi", "za koga god glasamo, biće isto". Zbog svega toga, akumulirani bijes i frustracije u dijelu bošnjačkog naroda ispoljene su u nasilju i anarhiji, koji nisu bili usmjereni samo protiv vladajuće političke garniture, nego i protiv institucija države i samoga sistema!

"Okidač" za to je, istina, bilo arogantno, umišljeno i ignorantsko ponašanje naše političke (pseudo)elite, koja, pored već poslovničke nesposobnosti, nije pokazivala skoro nimalo sluha za socijalno stanje većine građana, nego je, štaviše, bezočno trošila sredstva poreskih obveznika, kroz bezobrazno visoke plaće, bezbrojne dodatke i izdatke, kroz veliku rastrošnost...

No, oni koji su ustali protiv te "političke elite", zaboravljali su zapravo činjenicu da su upravo oni ti koji su tu "elitu" *izabrali* i koji joj svo vrijeme daju legitimitet svojim izlascima (ili neizlascima) na izbore, svojim glasanjem (ili neglasanjem). Prauzrok svih problema je u samom narodu, jer ne živimo više ni u apsolutističkim monarhijama ni pod kolonijalnom upravom, ni pod totalitarnim i autoritarnim komunističkim režimom, pa da neki Bogom dani vladar ili politička avangarda, oličena u svemoćnoj Partiji, upravlja svojim *podanicima*. Naprotiv, u ovom se vremenu i demokratskom sistemu očekuje da *građani* sami kreiraju i oblikuju ambijent u kojem žive, odnosno preko svojih izabranih političkih predstavnika kojima daju povjerenje na izborima. Našoj populaciji to, očigledno, nije uopće jasno.

No, treba naglasiti da demokratskoj i građanskoj osviještenosti prethodi nacionalna osviještenost, a mislim da nema nikakve svrhe u negiranju jedne bolne činjenice: proces nacionalnog osvještanja i profiliranja Bošnjaka još uvijek nije završen. Jedna od temelj-

nih razlika između nacije, kao društvenog fenomena moderne epohe, i naroda, etničke grupe i drugih, nižih oblika etničkih kolektivnih identiteta – jeste u činjenici da *nacije karakterizira i zajednička politička svijest, odnosno svijest da su pripadnici te grupe nosioci vlastitog suvereniteta*, te da su sami sposobni rješavati svoje probleme, putem demokratskih institucija i prakse. Kod Bošnjaka toga očigledno nema, barem ne u dovoljnoj mjeri, i to je naš historijski usud. Velik broj Bošnjaka bi i danas radije bio u statusu podanika nekoga “ko će uvesti red”, nekog “pravednog diktatora” (pojam koji je, inače, proturječan sam po sebi) – nego li da se sami probude i pokušaju nešto sami učiniti za sebe.

Zbog svega toga, među Bošnjacima je posebno jak titoistički sentiment i žal za razdobljem bivše Jugoslavije – makar kroz veći dio tog razdoblja Bošnjaci bili i (s)ustavno diskriminirani – i zbog svega toga među masom demonstiranata komunistička ikonografija, od Titovih slika, preko zastave Saveza komunista i pijačnih majica sa likom Che Guevare, pa sve do za podlanicu široke crvene petokrake na kapi jednog od tuzlanskih vođa protesta (inače ranijeg neuspješnog kandidata sa liste jedne bošnjačke ultranacionalističke stranke).

Bježanje u prošlost, zbog vlastite nespособnosti da se suočimo sa problemima sadašnjosti, Bošnjake prati kroz historiju: iza 1878. mnogi su kukali: “jah, pusto tursko!”, njihovi sinovi i unuci su 1918. uzdisali “ode Švabo, ode babo!”, u vrijeme prisilnog otkupa i Golog Otoka mnogi su potajno žalili i za kraljom Petrom, a danas je, eto, popularno žaliti za Titom, očekujući da se on kao Mesija vrati.

Pitanje odgovornosti

Sve ovo što smo kazali moglo bi se objasniti specifičnim historijskim okolnostima kroz koje su Bošnjaci prolazili i u kojima su se oblikovali, naime kroz pola stoljeća totali-

tarizma koji je ostavio značajnog traga. No, ono što posebno zabrinjava, jeste da sve ovo prethodno rečeno u najvećoj mjeri nije izraženo kod starijih ljudi, oni koji su odrastali u vremenu bivše Jugoslavije, nego kod mladih, rođenih poslije 1990. godine, mladih u dobi od nekih 15 do 25 godina, koji su činili udarnu pesnicu rušilačkog gnjeva “nezadovoljnih građana”. Upravo mladi su bili ti koji su udarili ne samo na državne institucije, ne samo na imovinu građana, nego i na same simbole ove države, zapalivši zgradu Predsjedništva, zapalivši Arhiv Bosne i Hercegovine, skinuvši i spalivši čak i državnu zastavu!

Ova činjenica je duboko zabrinjavajuća i predstavlja možda i najteži simptom bolesti bošnjačkog društva. Često ponavljana i već sasvim otrcana izreka glasi da su mladi budućnost i uzdanica svakog društva. Ako je po svemu ovome suditi, budućnost bošnjačkog društva je sasvim neizvjesna. Populacija mladih je obično, u svakom društvu, onaj progresivni vitalni dio, koji cjelokupno društvo usmjerava ka novim vrijednostima. U većinski bošnjačkom dijelu Bosne i Hercegovine, mladi su očito bez ikakve vizije, ideje i perspektive.

Nužno se postavlja pitanje – ko je odgovoran za takvo stanje?

Odgovornost pada na društvo u cjelini, ali najvećim dijelom na naš obrazovni sistem i one koji su ga kreirali, oblikovali i sprovodili. Odgovornost političkih elita je u svemu tome posebno izražena: 7. februara uveče, dva naša najistaknutija lidera, Zlatko Lagumdžija i Bakir Izetbegović, lamentirali su nad “rušenjem države” i paljenjem zastave Bosne i Hercegovine, odnosno paljevinom Predsjedništva “kao simbola odbrane” naše zemlje. Jesu li oni uopće svjesni da je, recimo, period 1992.-1995. bukvalno “protjeran” iz nastavnih programa za historiju, te da je u nastavnim planovima i sama historija višestruko “kresana” u pogledu broja časova? Sve to učinjeno je “zaslugom” vlada i ministarstava u kojima su sjedili predstavnici

njihovih stranaka. Još jedno pitanje koje im se moglo postaviti jeste: kako da ta djeca, ta omladina, koja je molotovljevim koktelima napala Predsjedništvo i zapalila nacionalni arhiv, može znati išta o patriotizmu, kada institucije kulture – one koje trebaju da među omladinom promoviraju pozitivne vrijednosti patriotizma i osjećaja privrženosti državi u kojoj žive – već godinama grcaju na rubu egzistencije?

Ali, nepravедno je za cjelokupno stanje teretiti samo političke predstavnike – naš obrazovni sektor je u cjelini naslijeđen iz bivšeg, totalitarnog sistema, dodatno osakaćen u ratu i na kraju je, sa svim svojim naslijeđenim mahanama, u pravno neuređenom sistemu krenuo u “reformu”, poput famozne Bolonje u visokom obrazovanju, koja je dodatno unazadila ionako loš sistem, srozavši ga ispod svakog nivoa. Postavlja se pitanje – šta su ti mladi mogli naučiti na svojim fakultetima, kada su među glavnim “prodavačima magle” u našem društvu upravo ljudi sa univerzitetskih katedri, na kojima inače caruju mediokritetstvo, mitomanija i korupcija. Šta se može očekivati da znaju o demokraciji, kada u našim srednjim školama “Osnove demokracije” i slične predmete predaju bivši profesori marksizma, koji su ranije i sami odgajani i mlađe su naraštaje odgajali u svemu onome što je sušta suprotnost liberalnoj demokraciji i pluralizmu, kao osnovnim načelima savremenog civiliziranog svijeta.

Sjajnu “dijagnozu” i presjek bošnjačkog društva danas (u kontekstu demonstracija i pojava koje su ih pratile, ali i pitanja odgovornosti za sve to) dao je dr. Zlatko Hasanbegović, historičar, stručni saradnik u Institutu za društvena istraživanja “Dr. Ivo Pilar” u Zagrebu. Vrijedi citirati dijelove njegovog osvrt, objavljenog u sarajevskom “Oslobođenju” (od 15. II. 2014.):

»Pred našim očima odvija se bošnjački pokušaj samoubojstva Bosne i Hercegovine koji gotovo nitko iz narcisoidne sarajevske kotline ne želi vidjeti. Pustimo po strani formalne i

neporecive uzroke i povode buntu, kleptokraciju i nesposobnost bošnjačkih političara. Ovo nije nikakvo “godišnje doba”, “klasna borba” ili “ustanak obespravljenih”, već kolaps i slom bošnjačke politike, društva i (pseudo) elite koja dijeli sudbinu zapaljene građe u Arhivu Bosne i Hercegovine (...).

Stvari su došle na naplatu. Dva desetljeća poratnog neshvaćanja što se uistinu i zašto dogodilo nakon sloma komunizma, sijanje “građanskih” iluzija o restauraciji stanja i “normalne” države kakva nikada nije postojala, očekivanje četvrtog zasjedanja Zavnobiha i uskrsnuća Josipa Broza, koji će poraziti “fašiste”, otupjela je bošnjačkoj politici instinkt za stvarnost i razumno državničko djelovanje. Umjesto oblikovanja odgovorne političko-nacionalne ideje i akcije, baklja bošnjačkog nacionalizma prepuštena je u ruke demagozima i “Hadži Lojama” našeg vremena (...).

Umjesto da se prihvati neporeciva činjenica i fatum postojanja tri naroda i tri suprotstavljene nacionalne volje, koje treba strpljivo i uporno usklađivati ako se istinski želi Država, nojevski se krenulo putem besplodne pseudo-građanske političko-stranačke pustolovine koja je bošnjačku politiku dovela u položaj taoca neokomunističkih ribara ljudskih duša i manipulatora, novorođenih nacionalnih ideologa – bivših teoretičara samoupravnog socijalizma, kvaziljevičarskih akademskih poluinteligenata, medijskih tajkuna, parazitskog i profitnog “nevladinog” sektora i hohštaplerske umjetničke bulumente, „kavijarske“ ljevice, proizašle iz predratne sarajevske crvene buržoazije.«

Teško je ovim sjajnim zapažanjima išta dodati. Ipak, ostaje nam samo da se nadamo da će ove i ovakve poruke naši politički lideri najozbiljnije shvatiti i konačno se probuditi i trgnuti iz dugogodišnje uljuljkanosti, u kojima su njihove političke stranke sve više i više postajale bezidejne interesno-lobističke grupe i svrha same sebi, kojima je čak i odgovarala slaba demokratska i građanska osviještenost naroda, jer lakše je takav narod

politički mobilizirati, na osnovu nekakvog imaginarnog osjećaja pripadnosti i simpatija (nalik na osjećaje koji okuplja navijače pojedinih sportskih klubova), nego li na realnom političkom programu. Njima je odgovaralo da umjesto građana imaju podanike, odnosno *raju* – u bukvalnom prijevodu: stado, jer ovce je puno lakše dovesti na biralište nego osviještene građane, koji traže ozbiljne programe, konkretne rezultate ili makar jasno uobličene ideje.

Međutim, kada se podanici sa svojim podaničkim mentalitetom jednom pobune, ta pobuna je uvijek nasilna i dešavaju se stvari kakve su se kod nas desile: nekontrolirani bijes, razaranja, bezvlade. Ako ništa drugo, politički lideri bi se trebali najozbiljnije zabrinuti zbog sljedećeg: ko garantira da u slučaju moguće reprize događaja od 7. februara (ukoliko se nakon svega ovoga ništa ne promijeni, ništa ne poduzme, nikakvi koraci ne učine!) – umjesto kantonalnih vlada i Predsjedništva ovaj put neće gorjeti njihova privatna imovina? Ko garantira da plamen neće gutati banke, predstavništva stranih firmi, trgovačke centre, možda čak i privatne firme i kuće njihovih vlasnika?

Nemojmo smetnuti s uma da isto onako kao što političke elite manipuliraju sa našom nacionalno, građanski i demokratski neosviještenom populacijom – isto to čine i razni drugi manipulatori i huškači, a naše ih je društvo, nažalost, prepuno. Takvi su raspoređeni po svim nijansama političkog spektra, od ekstremne ljevice do primitivnih ultranacionalista i populista – odnosno, kako to Zlatko Hasanbegović reče, od “*neokomunističkih ribara ljudskih duša*” do “*Hadži Loja našeg vremena*”. Svi oni godinama lobotimiziraju ovaj nesretni narod raznoraznim besmislicama, od restauracije Jugoslavije i socijalizma preko “normalne”, “građanske” Bosne i Hercegovine (koja uistinu takva, bez primjene etnokratskog principa, NIKADA nije postojala!), pa sve do tobožnjeg “ukida-

nja Dejtonskog sporazuma” i “vraćanja Ustava Republike Bosne i Hercegovine”.

Djelovanje različitih ekstremista i njihovi zahtjevi u normalnim su društvima danas obično na društvenim marginama (i uvijek pod budnim okom službi kojima je posao da, između ostalog, paze i na djelovanje takvih). Ovdje kod nas, prepun ih je javni prostor, a kako i ne bi kada su raspoređeni na nekim od najodgovornijih društvenih pozicija, poput univerziteta i fakulteta. Užasno loša i teška socijalna i ekonomska situacija i nemogućnost naših političkih predstavnika da nađu odgovor na te probleme, čine populaciju o kojoj govorimo dodatno ranjivom i podložnom prema ovakvim manipulacijama. Ljude dovedene na rub egzistencije je veoma lahko prevariti i nahuškati.

Krije li se, možda, i nešto ozbiljnije iza svega ovoga?

Ima li u svemu ovome i elemenata one pojave koja se u vojnim i sigurnosnim studijama označava pojmom *specijalni rat*? To je posebno pitanje. Protesti su sami po sebi, nema sumnje, bili opravdani: socijalno ugroženi slojevi jednostavno više nisu mogli trpjeti ovakvo stanje i ljudima je došlo do guše. Znam, ponavljam, na vlastitom primjeru. Ali, sasvim je očigledno da su ti protesti od strane *nekoga* na dobro organiziran način, povezanim i koordiniranim djelovanjem, bili zloupotrijebljeni i usmjereni u pravcu koji je podrazumijevao potpunu destabilizaciju u dijelovima Bosne i Hercegovine nastanjenim Bošnjacima, pri čemu se udarilo i na same simbole državnosti ove zemlje.

Moja je generacija na fakultetu imala i predmet Nauka o odbrani, u okviru kojeg smo, između ostalog, učili i o pojmu i oblicima specijalnog rata (mlađe generacije su, inače, toga uskraćene). Ponešto je od toga ostalo u pamćenju, pa sam, u vrijeme svih ovih februarskih dešavanja, potražio i prelistao par knjiga i radova koji se ozbiljnije bave

navedenom tematikom, pisanih od strane najvećih eksperata sa tog područja koje imamo, a objavljenih godinama prije svih ovih dešavanja. Za ne povjerovati je koliko se sve ono čemu smo svjedočili odvija po tipičnom obrascu pojave koja se označava kao specijalni rat. Za ne povjerovati je koliko se u istupima onih koji su huškali na takva djela, koja su ih opravdavali, kao i onih koji su se netom nakon protesta pokušali da nametnu kao tobožnji predstavnici građana (posebno kroz famozne "plenumé") – prepoznaje onoga što se stručno označava pojmom *subverzivno djelovanje*. Sve to je, dakle, već davno napisano, objašnjeno, na sve to smo već upozoreni... Problem je u nama što, nažalost, jako malo čitamo.

Poigravamo se malo i teorija zavjere: kako to baš da strada Arhiv Bosne i Hercegovine (što je i najveća, nenadoknativa šteta počinjena tokom februarskih demonstracija), koji se, istina, nalazi u zgradi Predsjedništva, ali na drugoj strani od službenog dijela i kabineta političara. Kako to da baš strada depo koji, između ostalog, sadrži i građu Zajedničkog ministarstva finansija – ključni fond za razdoblje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, zatim građu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika 1941.–1945., te građu Doma za ljudska prava Bosne i Hercegovine. Prvi od spomenutih fondova sadrži i građu koja se odnosi na 1914. godinu: ovih dana smo svjedoci brojnih kontroverzi vezanih za tumačenje događaja koji su te godine bili povod otpočinjanju Prvog svjetskog rata. Drugi od spomenutih fondova sadrži, između ostalog, i brojne podatke, spiskove i iskaze žrtava genocidnih zločina i pokolja četnika Draže Mihailovića, a zna se kome odgovara da se istina o tim ionako slabo istraženim i dobrim dijelom prešućenim zločinima sakrije. Da i ne govorimo o 40.000 dosijea Doma za ljudska prava, budući da nam je svima jasno gdje su se to i u kojim slučajevima najviše kršila ljudska prava u postdaytonskoj Bosni

i Hercegovini. Sva su ova pitanja na nivou spekulacija, ali nije ih zgoreg možda i malo ozbiljnije razmotriti, barem u istražnom postupku vezanom za paljevinu Predsjedništva i Arhiva. Ako se ispostavi da je bilo i slučajno, "u neznanju" – eto, barem da se zna koliko smo uslugu napravili našim dušmanima, koji nikada nisu odustali od svojih nakana u pogledu Bosne i Hercegovine.

Paljevina Arhiva Bosne i Hercegovine posebno je tragična činjenica, ali je još tragičnije što je stanovit broj ljudi to čak i opravdavao ili na različite načine pokušavao "ublažiti". Da su u pitanju neobrazovani radnici, izmučeni siromaštvom, donekle bi se to moglo i razumjeti. No, kada takve stavove iznose osobe koje su priznati umjetnici i kulturni djelatnici (inače, i predstavnici one "kavijarske ljevice", kako to Z. Hasanbegović duhovito каза) – onda je to još jedan primjer naše socijalne patologije. Ako takve osobe ne znaju da je krovna arhivska ustanova, kakav je Arhiv Bosne i Hercegovine, za jednu državu ono što je lična karta za pojedinca, dakle svjedočanstvo identiteta i samog postojanja – kako onda očekivati da to zna neki huligan koji je Arhiv zapalio? Ako takve osobe ne znaju da taman da je samo jedan jedini dokument izgorio, a nekamoli čitav jedan depo (i to onaj koji je sadržavao najvrijedniju građu!) – bila bi to neprocjenjiva, neispravljiva i nenadoknativa šteta, kako očekivati da to razumiju oni kojima bi takvi umjetnici i javne ličnosti trebale biti i nekakav uzor?

Šta i kako dalje?

Posljedice demonstracija u Bosni i Hercegovini će se dugo osjećati, ali će svakako proći malo više vremena da bi smo svaku od njih uočili i realnije sagledali. Kratkoročno, nasilne demonstracije su donijele neke promjene na političku scenu: iznuđene su ostavke po-jedinih kantonalnih vlada i imenovanje novih, "ekspertnih", ukinuti su pojedini dodaci i privilegije (famozni "bijeli hljeb"), a neke su

političke stranke malo "pooštrile disciplinu" među svojim predstavnicima i obznanile posebne programe ekonomskih mjera. Koliko je to sve ozbiljno i iskreno, ostaje da se vidi.

Ipak, postoje i druge, negativne posljedice ovih protesta, puno ozbiljnije, koje ćemo tek osjetiti. Kakav je signal ova zemlja poslala stranim investitorima scenama poput paljevine državnog Predsjedništva, svakome razumnom je jasno. Bošnjački član predsjedništva Bakir Izetbegović u prvim je danima nakon protesta, dok "revolucionarni žar" još nije bio splasnuo, ismijan u medijima i javnosti jer je upozorio na takvu stvar, makar i ne odabrao baš najbolji primjer. Par mjeseci kasnije, vidjeli smo da je bio potpuno u pravu – i to u slučaju daleko jačeg i važnijeg investitora od španjolske "Zare". Umjesto dostavljanja najavljene ponude za učešće u projektu izgradnje Bloka 7 u Termoelektrani Tuzla (što je investicija vrijedna blizu 1,5 milijardu KM!), japanska je kompanija "Mitsubishi Hitachi Power Systems" uputila dopis u kojem navodi da *zbog političke situacije u Bosni i Hercegovini odustaje i povlači se iz projekta!* Ovakvih primjera ima još mnogo. Autoru je poznat slučaj i jedne građaničke firme koja je pretrpjela značajnu finansijsku štetu jer je strani partner iznenada odustao od posla, ponovo zbog situacije u Bosni i Hercegovini.

Ne zabrinjava ovo nimalo demagoge koji su iskoristili nezadovoljstvo radnika i omladine, huškajući ih na nasilje, paljevine, "revoluciju" i preko čijih leđa su pokušavali da ostvare svoje fiks-ideje, od "rušenja kapitalizma", povratka na "samoupravljanje" ili uspostave nekog novog socijalizma, "progressivnog komunizma", antiglobalizma, "Occupy Wall Street" utopije i šta sve ne. Nas, koji dolazimo iz socijalno ugroženih slojeva, itekako treba da zabrine.

U vremenu i geopolitičkom ambijentu u kojem živimo, "revolucijama" se ništa ne može postići, jednako kao ni parolama "Smrt kapitalizmu!" (kakve su se vidjele na prvomajskoj protestnoj šetnji u Tuzli), uza svo

razumijevanje nevolje radnika čije su firme u tranzicijskom vremenu iz različitih razloga propale, najčešće zbog kriminala, korupcije i zloupotreba. No, stvarni problem tu nije u samoj tranziciji (koja je ionako samo polovično provedena!), kao ni u privatizaciji i promjeni vlasničkih odnosa, a pogotovu ne u postojanju privatnog vlasništva u proizvodnji, odnosno kapitalističkom sistemu i tržišnoj ekonomiji. Problem je u odsustvu institucija pravne države, nedostatku zakona i slabosti službi za njihovo efikasno provođenje – a sve su to posljedice slabosti same države. Kapitalizam kao društveno-ekonomski sistem, svakome bi trebalo biti jasno, naprosto nema nikakvu realnu alternativu – izuzev, možda, u Sjevernoj Koreji, Laosu, Vijetnamu i sličnim oazama "slobode" i "prosperiteta".

Rješenje naših problema, dakle, nije u "revolucijama" niti sijanju iluzija o promjeni čitavog društveno-ekonomskog sistema, nego u korekciji i unaprijeđenju postojećeg sistema i otklanjanju svih njegovih nedostataka, od nepotizma i korupcije na svim nivoima, kriminala, zloupotreba i nepoštivanja zakona, loših i nedovoljno jasnih zakonskih rješenja, besplodne i nesposobne birokracije... Drugim riječima, rješenje je u jačanju države.

Jaka i stabilna država, sa snažnim institucijama koje će osigurati strogo poštivanje zakona, za svakoga od nas treba da bude prioritet svih prioriteta. To nije stvar nekakvog imaginarnog osjećaja patriotizma, nego sasvim realan i prvorazredan životni interes svakog običnog građanina i pojedinca. Februarska "revolucija", međutim, u značajnoj mjeri je destabilizirala Bosnu i Hercegovinu, ugroživši čak i njenu opstojnost. Posljedice te destabilizacije ćemo još dugo osjećati, i na političkom, i na ekonomskom planu.

Jaka i stabilna država je osnovni preduvjet za pogodan ekonomski ambijent i nove investicije, što je danas ključ svakog razvoja. Primjeri uspješne privatizacije, o kojima se u našem javnom prostoru (ne)namjerno šuti – gdje je strani kapital unaprijedio proizvodnju

i poslovanje firmi koje su ranije bile u društvenom vlasništvu (npr. lukavačke tvornice cementa i sode), kao i primjeri otvaranja novih proizvodnih pogona i drugih radnih mjesta, pokazuju da se stvari mogu pokrenuti na bolje. Privlačenjem novih investitora i stvaranjem što pogodnijeg ambijenta za privredni razvoj stječemo i osnova za nadu da će vremenom doći do poboljšanja općeg socioekonomskog stanja, ublažavanja svih onih teškoća koje nas trenutno muče i rasta životnog standarda. Zbog svega toga, ne smije se više dozvoliti da stabilnost države i na koji način bude dovedena u pitanje.

U svemu tome ni *demokracija ne smije imati nikakve alternative*. "Argument" da se demokratskim putem, slobodnim i demokratskim izborima tobože ništa ne može učiniti niti promijeniti jednostavno ne stoji. Najprije, svakome treba biti jasno sljedeće: demokratska i građanska odgovornost ne znači samo izlazak na izbore i glasanje (mnogi i apstiniraju, jer "nema se za koga glasati"), ne znači samo aktivno, nego i pasivno glasačko pravo (nameće se, stoga, odgovor: ako se "nema za koga glasati", zašto se svi koji tako misle ne udruže i naprave vlastitu listu ili pak zašto se svaki pojedinac i sam ne oprobao kao kandidat?!); ne znači da između dvojih izbora građanin-birač treba sjediti kod kuće, kukajući i psujući zbog nerada i neispunjenih obećanja izabrane predstavnike vlasti, one za koje se opredijelila većina koja je izašla na izbore.

Demokracija, naprotiv, znači i stalni *građanski angažman*, koji se ogleda kroz neprestani kontakt sa tim izabranim predstavnicima vlasti, bilo na organiziran način (posredstvom građanskih inicijativa, foruma, udruga), bilo individualno (gdje svaki građanin kontaktira izabrane predstavnike svoje izborne jedinice i zahtijeva od njih izvještaj o radu, zalaganje za određene zahtjeve ili polaganje računa za izvjesne postupke), a pogotovu tamo gdje građani imaju zakonom i ustavom zagarantiranu mogućnost da izra-

ze svoju volju ne samo kroz predstavničku, nego kroz izravnu, odnosno participativnu demokraciju, poput javnih rasprava ili zborova građana (koji kod nas, nažalost, redovno bilježe mizernu posjetu).

Februarski protesti su kao jednu od posljedica izbacili i famozne "PLENUME".

O tzv. plenumima građana i "plenumokratiji" bi se moglo naširoko govoriti. Najprije, skupine od nekoliko stotina građana (Sarajevo, Tuzla) ili pak nekoliko desetina (u manjim gradovima) pogrešno je, bez ograde, nazivati plenumima, jednostavno zbog samog značenja te riječi (lat. *plenus* = sav, čitav, cjelokupan; plenarna sjednica ili plenum nekog tijela = sjednica kojoj prisustvuju svi članovi), a po pola miliona stanovnika Tuzlanskog i Sarajevskog kantona nije isto što i par stotina osoba koje se u tim gradovima okupe i nazivaju "plenumima". Upadljivo je, isto tako, da učesnici tih plenuma i osobe koje su se nametnule na njihovo čelo tvrde da predstavljaju sve građane i govore u njihovo ime, iznoseći i artikulirajući zahtjeve građana prema organima vlasti (i još to čine ultimativno!), iako pri tome nemaju nikakav legalitet niti legitimitet, za razliku od izabranih predstavnika građana u općinskim vijećima, kantonalnim skupštinama i parlamentima na entitetskom i državnom nivou, koji su taj legitimitet stekli na slobodnim i demokratskim izborima. S druge strane, još je upadljivije da gotovo niko od tih izabranih predstavnika građana nije ni pokušao odbraniti taj svoj legitimitet, iskazujući prema zahtjevima "plenuma" potpunu servilnost i poniznost, što onda navodi na pitanje – nisu li tvrdnje koje dolaze iz nekih "plenumaških" krugova da ti izabrani predstavnici građana više ne zaslužuju njihovo povjerenje, barem djelomično tačne...

Među okupljenima na takvim skupovima, uistinu, ima ljudi iz socijalno ugroženih slojeva stanovništva: obespravljeni radnici, penzioneri, nezaposlena omladina... Ali znakovito je prisustvo osoba koje su ranije bile

politički angažirane, kao aktivisti, funkcioneri ili kandidati na listama pojedinih političkih partija – na kojima nisu uspjeli pridobiti povjerenje građana. Još znakovitije je da su se upravo takvi nametnuli za neformalne predvodnike tih “plenuma”. Očigledan je njihov pokušaj da, iskorištavanjem nezadovoljstva građana koji imaju svaki razlog da budu nezadovoljni, “na mala vrata” postanu faktor odlučivanja na političkoj sceni, kada već nisu uspjeli legalno, na izborima. To je, u konačnici, štetno u prvom redu za one za koje se takvi tobože zalažu. No, uz navedene, među predvodnicima “plenuma” imamo i čitav niz drugih društvenih parazita, predstavnika intelektualne i kulturne pseudoelite ili nevladinog sektora, obično istih onih ublehaša koji su huškali na “revolucije” i nasilje. Sve to u značajnoj mjeri devalvira vrijednost ovakvih skupova, pa se tako desilo da se isti oni obespravljani radnici iz Tuzle koji su i pokrenuli proteste (i koji su drugog dana, u vrijeme paljevina i divljanja, dospjeli sasvim u drugi plan) – javno ograđuju od djelovanja “Plenuma građana i građanki Tuzlasnog kantona”.

Na prvi pogled, čini se da su te vrste skupova upravo oblik građanskog angažmana o kome sam govorio. Nažalost, iz djelovanja “plenuma”, pokazalo se da nisu. Mogu u to, doduše, prerasti, ali samo ukoliko građani shvate da “plenumi” nisu, niti smiju da budu ikakva zamjena za istinska, legalna i legitimna predstavnička tijela, poput općinskih vijeća, kantonalnih skupština i parlamenata na entitetskom i državnom nivou. Ukoliko se “plenumi” shvate kao jedan od vidova okupljanja građana, koji će vršiti pritisak na te izabrane predstavnike vlasti da rade svoj posao na što kvalitetniji način, onda imaju svoje utemeljenje. No, građani okupljeni u takvim neformalnim grupama moraju uvijek imati na umu da nemaju legitimitet da govore u ime ikoga drugog izuzev samih sebe, što nimalo ne umanjuje njihovo pravo da “prozivaju” vlast i obavezu te iste vlasti da ih sasluša. Ukoliko imaju kakve druge iluzije – pa, svaki

“plenum” ima puno pravo da se okuša i na izborima, kroz nezavisnu listu.

Građani isto tako moraju shvatiti da “plenumi” nisu ni jedini ni Bogom dani oblik okupljanja i upućivanja zahtjeva prema vlasti, nego da to može biti bilo koji drugi oblik: od udruženja građana i tzv. nevladinih organizacija, preko različitih neformalnih inicijativa, pa sve do pojedinačnog građanskog djelovanja prema izabranim predstavnicima u vlasti.

Konačno, tu su i političke stranke. Politika danas nije privilegija nekakve Bogom dane kaste, nekakve avangarde, nego je na raspolaganju svim građanima. Štaviše, dužnost svakog građanina jeste da se bavi politikom, da bude zainteresiran za politiku, da prati politička zbivanja i pokušava, onoliko koliko može, na njih utjecati: tamo gdje ima mogućnost – direktno, gdje nema – putem političkih predstavnika. Jedan od oblika takvog djelovanja jeste i okupljanje u političkim strankama, bilo novim, bilo postojećim, a zadaća svakog člana i simpatizera neke stranke jeste da se stalno zalaže da ta stranka bude bolja, borbom protiv svih onih koji ideju stranke podređuju ličnom interesu i kvare njen imidž.

Šta ovo sve zapravo znači? Mijenjanje samog naroda? — Da, upravo to. Možda to u ovom trenutku djeluje utopistički, ali drugog rješenja nema. Aktuelni politički predstavnici sa kojima velik dio našeg naroda nije zadovoljan zapravo su odraz nas samih – mi smo ti koji smo ih birali i odgovornost za ovakvo stanje u kome se nalazimo na nama je svima. *“Bog neće izmijeniti stanje jednog naroda sve dok taj narod ne izmijeni samoga sebe”* (Kur’an, XIII:11). Izlaz iz svega ovoga možemo naći samo onda kada svi kolektivno, kao zajednica, kao društvo, budemo demokratski, nacionalno, državotvorno i građanski osviješteni, a to osvještavanje se postiže dugotrajnim obrazovanjem, prosvjeđivanjem, učenjem, čitanjem i istinskim građanskim angažmanom.

Drugog puta nema, izuzev onog koji vodi u potpunu propast.